EXPEDITIO II DACICA ÎNTR-O INSCRIPŢIE DIN VENUSIA

DE

N. GOSTAR

Într-un articol recent, publicat de Mario Torelli, *Contributi al Supplemento del CIL IX*, în „Rendiconti. Atti delle Accademia Nazionale dei Lincei", XXIV, 1969, se publică mai multe inscripţii din Venusia, patria lui Horaţiu, printre care, la p. 12—13, pl. II, 1, un document epigrafic ne-a atras atenţia în mod deosebit. Inscripţia, din două fragmente de plăci de marmură, aflată în săpăturile efectuate în termele de la Venusia, este de dimensiunile 0,22×0,48×0,025 m, cu litere clare şi frumoase, bine lizibile, înalte de 4,4 cm, cu puncte triunghiulare între cuvinte. Textul inscripţiei, aşa cum îl prezintă M. Torelli, este următorul:

[---]ANO. EXPEDIT. III [---]
[---a]b imp(eratore) Traiano [Aug(usto)?---]
[---]Superiore L. L. [---]

Fig. 1

La această lectură, M. Torelli mai adaugă: „L'iscrizione, troppo frammentaria, non può essere integrata in nessuna sua parte con sicurezza. Alla prima riga si legge con quasi certezza *expedit*, che va quasi sicuramente completato come *expedit(io)* (al genitivo o all'ablativo, non sappiamo). E cosi alla seconda riga lo stesso nome dell'imperatore non è determinabile con certezza, potendosi trattare di Traiano come di Adriano; mi pare però molto probabile che nel primo rigo si alluda alla concessione di *dona militaria* e al secondo ad un' *adlectio* o alla concessione del rango equestre. Infine nell'ultima riga è ricordata una provincia, la Pannonia, la Germania o la Mesia Superiore, ma non sappiamo in quale connessione; le due ultime lettere debbono essere la parte iniziale di un nome, e cioè il prenome e la prima lettera di un gentilizio, forse un parente o un amico delle persona onorata che ha curato la erezione della base in cui era inserita la tabella".

Ținînd seama că în r. 2 se citește IMP TRAIANO, care, după cum vom vedea mai jos, este numele împăratului Hadrian, nu putem accepta că în r. 1 ar fi fost EXPEDIT III, deci „expediția treia", cum s-ar deduce din cele spuse de M. Torelli, sau „trei expediții". Examinînd cu atenție fotografia (fig. 1), se vede că ultima literă nu este I (din cifra III), ci litera D, (despărțită de II printr-un punct triunghiular), a cărei buclă inferioară este clar vizibilă. În cazul acesta, lectura noastră, pentru r. 1, este ---ANO. EXPEDIT. II. D---, deci, este vorba despre EXPEDIT. II. *Dacica*.

Literele --- ANO, de la începutul rîndului, nu pot fi completate prin *domitiANO*, căci numele acestui împărat a fost aproape întotdeauna martelat sau trecut sub tăcere [1]; în cazul de față sîntem obligați să admitem *trai*ANO. Luînd în considerare alte inscripții, unde apare numele acestui împărat la cazul ablativ și cu mențiunea unui război dacic, în partea dispărută a textului a putut fi *donis donato*, formula cea mai frecventă [2] sau *donis militaribus donato*, dar aceasta din urmă acum este încă destul de rară [3]. În text, apoi, se mai aminteau decorațiile militare obținute în cel de al doilea război dacic, indiferent dacă aceste decorații au fost scrise înaintea numelui împăratului sau după EXPEDIT II *Dacica*.

Numele lui Traian, tot în r. 1, în cele mai multe inscripții unde se vorbește despre decorarea soldaților, ofițerilor sau comandanților din timpul războaielor dacice, este *ab. imp. Traiano* [4]. În inscripțiile unde apare numele întreg al împăratului, *ab imp. Caesare Nerva Traiano* (eventual în altă ordine), întotdeauna, se adăuga și *Aug. germanico dacico*, uneori și *parthico* și *optimo* [5]. De aceea, această formă completă a numelui trebuie exclusă din inscripția de care ne ocupăm. Nu este însă exclusă forma *ab divo Traiano*; aceasta însă apare numai într-o singură inscripție [6]

---

[1] CIL, III, 2887 = ILS, 9067; CIL, III, 4013 = ILS, 1005; CIL, III, 7397; CIL, III, 10224 = ILS, 9193; CIL, VI, 1626 = ILS, 1385 (cf. H. G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, I, Paris, 1960, p. 187—189, nr. 89); CIL, VI, 2725 = ILS, 2034; ILS, 2321; ILS, 9200; *Ann. Ep.*, 1933, 87; numele lui Domițian nu a fost martelat în inscripția funerară CIL, VIII, 1026 = ILS, 2127, *donis donato a Domitiano ob bellum dacicum*.

[2] CIL, II, 2424; CIL, II, 4461 = ILS, 2661; CIL, II, 4509 = ILS, 1350; CIL, III, 1940; CIL, III, 2917 = ILS, 2647; CIL, III, 6959 = ILS, 2665; CIL. III, 12498; CIL, III, 2917 = ILS, 2647; CIL, III, 6959; 2665; CIL III, 12498; CIL. III, 13648 (= 6984) = ILS, 2663 CIL, III, 14187[4] = ILS, 4081; CIL, VI, 3584 = ILS, 2656; CIL, VIII, 9990 = ILS, 1352; CIL, XI, 2112; CIL, XI, 5646 = ILS, 2081; CIL, XI, 5696; CIL, XI, 5992; *Ann. Ep.* 1939, 81; *Ann. Ep.*, 1961, 358.

[3] CIL, III, 550 = ILS, 303 = IGR, II^2, 3286; CIL, V, 6977 = ILS, 1021 a; CIL, VI, 32933; CIL, XI, 3100; CIL, X, 6321 = ILS, 1035; *Ann. Ép.*, 1934, 2.

[4] CIL, II, 2424; CIL, II, 4461 = ILS, 2661; CIL, III, 1940; CIL, III, 2917; CIL, IX, 4753 = ILS, 1350; CIL, XI, 3100; CIL, XI, 5646 = ILS, 2081; CIL, XI, 5992.

[5] CIL, III, 6359 = ILS, 2665; CIL, XII, 3169; *Ann. Ép.*, 1934, 2; *Ann. Ép.*, 1939, 81.

[6] *Not. Scav.*, VII, 1953, p. 276; cf. CIL, II, 6145 (= 4509) = ILS, 1029.

și, din mai multe exemple, se constată că nu este obligatoriu — deși inscripțiile au fost redactate după moartea lui Traian — ca acesta să fie, numaidecît, numit *divus*[7].

Ceea ce este însă important de remarcat, în inscripția de la Venusia, este denumirea celui de al doilea război dacic. Pentru primul război dacic (101—102), în cele mai multe inscripții, s-au folosit cuvintele *bellum dacicum*[8], de două ori *expeditio dacica*[9] și o singură dată *expeditio dacica prima*[10], singura ce pare a fi mai corectă, deși puțin uzitată. Cel de al doilea război dacic (105—106) este numit de două ori tot *bellum dacicum*[11] și cîte o singură dată *bellum*[12], *expeditio*[13] și *secunda expeditio*[14]. Ambele războaie dacice au fost numite fie *bellum dacicum*[15], fie *bella dacica*[16] sau *triumphi belli dacici*[17]. Cuvintele *bellum dacicum* mai apar în șapte sau opt inscripții, din care însă nu se poate deduce la al cîtelea război s-au referit redactorii inscripțiilor[18]. De menționat, deci, că numai în inscripția de la Venusia apare *expeditio II dacica*, singura formă care este, în același timp, mai exactă și mai completă.

În r. 2 al inscripției, prin *a*B IMP TRAIANO --- nu se indică numele împăratului Traian, căci, în cazul acesta, ar fi trebuit să fie *ab eodem imperatore*. În acest rînd a fost, deci, *a*B IMP TRAIANO *hadriano aug*.

În r. 3 cuvîntul SVPERIORE se poate lega numai de numele unei provincii: *moesia* SVPERIORE sau *pannonia* SVPERIORE și mai puțin probabil *germania* SVPERIORE, ca și *dacia* SVPERIORE, deoarece comandanți care au participat la unul din războaiele dacice sau la ambele războaie, îndată sau la cîțiva ani, îi regăsim guvernatori ai provinciilor moesice[19] sau pannonice[20]. Din acest text, se poate, atunci, deduce că cel onorat în inscripția de la Venusia nu pare să fi făcut parte din *ordo equester*, căci un cavaler, care a participat la unul

---

[7] CIL, XI, 5646 = ILS, 2081; CIL, X, 6321 = ILS, 1035; L. Poinssot, *M. Vettius Latro, procurateur de Maurétanie Césarienne*, în *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 1939, p. 139—150 (= *Ann. Ép.*, 1939, 81).

[8] CIL, II, 2917; CIL, V, 6977 = ILS, 1021 a; CIL, VI, 3584 = ILS, 2656; CIL, VIII, 9990 = ILS, 1352; CIL, XI, 5992; *Ann. Ép.*, 1939, 81.

[9] CIL, III, 550 = ILS, 303 = IGR, II², 3286; CIL, IX, 4752.

[10] CIL, II, 6145 (= 4509) = ILS, 1029; cf. CIL, VIII, 22785.

[11] CIL, III, 550 = ILS, 303 = IGR, II², 3286; CIL, VI, 3584 = ILS, 3656.

[12] CIL, VI, 1444 = ILS, 1022.

[13] *Ann. Ép.*, 1929, 167.

[14] *Ann. Ép.*, 1934, 2.

[15] CIL, XI, 5696.

[16] CIL, XII, 5899.

[17] CIL, III, 6359 = ILS, 2665.

[18] CIL, II, 2424; CIL, III, 1940; CIL, III, 12411 = ILS, 2666 b; CIL, XI, 2112; CIL, XI, 5646 = ILS, 2081; *Ann. Ép.*, 1964, 192; *Not. Scav.*, VII, 1953, p. 276; cf. P. Wuilleumier, *Inscriptions latines des Trois Gaules (France), XVII-e supplement à «Gallia»*, Paris, 1963, p. 29, nr. 85.

[19] CIL, X, 6321 = ILS, 1035, Q. Roscius Coelius Murena Pompeius Falco, comandantul leg. V Mac. în primul război dacic (101—102) și apoi guvernatorul Moesiei inferior în anii 116—117; Ritterling, *RE*, XII, 1282, 1582; A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Budapesta, 1940, p. 64—65; J. Fitz, *Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior*, Weimar, 1966, p. 45.

[20] CIL, III, 550 = ILS, 303 = IGR, II², 3286, P. Aelius Hadrianus participă la cele două războaie dacice (101—102 și 105—106) și în anii 106—108 devine guvernatorul Pannoniei inferior; A. Dobó, *Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. Die provinziale Verwaltung*, Budapesta, 1968, p. 43—44. CIL, II, 6145 (= 4509) = ILS, 1029; CIL, VI, 31739; CIL, VIII, 22785, L. Minicius Natalis comandă leg. VII Cl. în primul război dacic (101—102; cf. Ritterling, *op. cit.*, 1624) și apoi guvernator al Pannoniei superior în anii 116—117/118; A. Dobó, *op. cit.*, p. 105—106.

din războaiele dacice, niciodată nu a ajuns *procurator* în una din provinciile calificate prin *superior*.

După SVPERIORE, în inscripție, se mai văd literele L.L--- (ultima, după noi, poate fi și D), deci, probabil, numele celui care dedică inscripția, dacă nu cumva a fost aici formula de încheiere L D *d d*. Cu acest rînd se încheie textul inscripției.

ABIMP·TRAIANO·EXPEDIT·II·DACICA
·ABIMP·TRAIANO·HADRIANO·AVG
SVPERIORE·L·L

Fig. 2

Deoarece din textul epigrafic lipsește destul de mult, cu toată analiza de mai sus, fragmentul de inscripție poate fi completat numai (fig. 2): --- *donis donato ab imp. trai*ANO EXPEDIT II D*acica* (urmau aici decorațiile militare) --- / *et* --- *a*B IMP TRAIANO *hadriano aug.* --- / --- *leg. aug. pr. pr. in prov. moesia* sau *pannonia* SVPERIORE L. L.--- sau D---.

Întregirea noastră prin *leg. Aug. pr. pr. in* (sau fără *in*) *prov. Moesia* sau *Pannonia superiore* nu apare ca ceva izolat și se mai întîlnește încă în trei inscripții, din aceeași vreme și tot din sudul Italiei [21].

Din cauză că a dispărut partea textului unde se înșirau *dona militaria* cîștigate în cel de al doilea război dacic, nu știm care a fost calitatea acestui *vir militaris* din *ordo senatus*, în momentul decorării; a fost el un *legatus legionis* sau numai un *tribunus militum laticlavius*? Faptul că inscripția a fost dedicată la Venusia, în sudul Italiei, îngăduie ipoteza în conformitate cu care anonimul senator ar fi fost originar din această localitate [22].

---

[21] CIL, IX, 2454 = ILS, 1033; CIL, IX, 2455 = ILS, 1034; *Ann. Ép.*, 1927, 117.

[22] Din materialul epigrafic nu reiese care a putut fi generalul ce a participat la cel de al doilea război dacic, devenind apoi guvernator al Moesiei sau Pannoniei superior. Din lista lui R. S y m e, *Tacitus* [2], II, p. 649—650, unde se înșiră „the younger Trajanic Marshals", niciunul nu se potrivește cu cariera anonimului din inscripția de la Venusia. Guvernatorii Moesiei superior, în timpul lui Hadrian, cunoscuți pînă acum după A. S t e i n, *op. cit.*, p. 40—43, sînt: L. Coelius Rufus în 120, L. Vitrasius Flaminus cca. 125 și P. Tullius Varro cca. 138 (sau poate mai devreme), iar cei ai Pannoniei superior, după A D o b ó, *op. cit.*, 106—107, L. Neratius Priscus iunior pe la 120, Cornelius Proculus la 130—133 și L. Aelius Caesar la 136—137. Lista nefiind deci completă, oriunde în intervalul anilor 117—138 își poate găsi locul anonimul din fragmentul inscripției de la Venusia.